

Юрій Древаль

ПІЗНАВАЛЬНА ЦІННІСТЬ ТЕОРІЇ ПОЛІТИЧНОЇ
МОДЕРНІЗАЦІЇ

Проаналізовано сучасний стан досліджень з проблематики сучасної політичної модернізації та демократизації. Наголос зроблено на можливості застосування наведених концептів у дослідницькій роботі.

Ключові слова: демократизація, перехідне суспільство, політична модернізація, сучасна політична модернізація.

Yuri Dreval. Cognitive value theory of political modernization. The contemporary state of research on contemporary issues of political modernization and democratization. Emphasis is placed on the possibility of applying the above concepts in research.

Key words: democratization, transition societies, political modernization, modern political modernization.

Постановка проблеми. Термін «політична модернізація» широко вживається в усіх суспільствознавчих науках і з повним на це правом може вважатися загальнонауковим. Зміст політичної модернізації становлять якісні зміни в політичних системах колишніх «традиційних» чи «недемократичних» суспільств. Причому, як правило, йдеться про наближення таких суспільств до певного зразка у вигляді розвинених демократичних країн.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Формування теорії політичної модернізації припадає на межу 1950–1960-х рр. і завдячує популяризації порівняльних досліджень (див., напр., тогочасні праці Г. Алмонда і Д. Пауела, С. Верби, С. Гантінгтона, Ш. Ейзенштадта та Л. Пая). Вчені, зокрема, пов'язали успішність процесів політичної модернізації зі всією сукупністю складних соціокультурних факторів. Для предмета нашого дослідження непересічне значення має і порівняння демократичного та недемократичного режимів (див., напр., тогочасні праці Х. Аренд, З. Барбу, Р. Такера, К. Фрідріха та З. Бжезинського та ін.). «Поняття тоталітаризму та демократії, – за оцінкою М. Догана та Д. Пелассі, – ...набувають істинного змісту шляхом порівняння» [1, с. 202].

Останнім часом дискусії з зазначеної проблематики вийшли на якісно новий рівень. Були, зокрема, поставлені питання щодо «нерівномірної», «органічної», «органічно-інноваційної», «ендогенної», «комбінованої», «навздогінної» та «циклічної» модернізації. З іншого боку, все частіше ставляться питання щодо «провалів модернізації» та «краху теорії модернізації».

Виділення нерозв'язних проблем. Разом з тим, виразно спостерігається й надміру заполітизований підхід до тлумачення наведених категорій (що, зокрема, виявляється у відстоюванні якоїсь однієї точки зору як єдиноправильного). Нагальним є й питання застосування критеріїв політичної модернізації у дослідницькій суспільствознавчій роботі. Суспільно-політичні процеси в перехідних суспільствах спонукали й загострення проблеми співвідношення політичної модернізації та демократичного транзиту. У свою чергу, «демократизацією» досить часто називають будь-які сучасні суспільно-політичні процеси, без огляду на науково опрацьовані та емпірично вивірені критерії. Словосполучення «в умовах демократизації...» чи «під впливом демократизації...» наводяться в сотнях рукописів, але інколи вони не мають ніякого смислового навантаження. Такий підхід не лише затушовує сутність явища, що розглядається, а й деструктивно впливає на концепт демократичного переходу взагалі.

Мета (завдання) рукопису. Метою рукопису, з урахуванням вище наведеного матеріалу, – з'ясування практичної значущості концепту політичної модернізації у дослідженні різнобічних перипетій сучасного суспільно-політичного розвитку.

Виклад основного матеріалу. На рівні загальних підходів політична модернізація зазвичай сприймається як цілеспрямований процес переходу від традиційного (командного, доіндустріального, незахідного) до сучасного (змагального, індустріально-постіндустріального) суспільства. Деякі дослідники на наведеній основі виводять й більш конкретні формулювання, які можна розділити на так звані «вузьке» та «широке» тлумачення.

У традиційному, так званому «західно-центристському контексті» (вузьке тлумачення), політична модернізація характеризується як процес наближення до конкретного зразка – стабільних і економічно розвинених країн Заходу [2, с. 197].

Такому тлумаченню, окрім безумовних достоїнств (чітке формулювання перспективи розвитку, привабливість кінцевої мети тощо), властиві й деякі негативні риси. Зокрема, йому властиві наперед задані однотипність чи жорстка

«запрограмованість» суспільного розвитку країн, що сприймають нові правила суспільного життя. До того ж, у руслі такого тлумачення абсолютно неперспективним видається механічне копіювання західних моделей («вестернізація»). Французька дослідниця М. Мендрас, наприклад, аналізувати процеси модернізації у східноєвропейських країнах, наголошує на тому, що «запозичення західних інститутів та обов'язкові посилання керівників на демократію жодною мірою не можуть вважатися гарантією нормального демократичного функціонування» [3, с. 192]. Окрім того, притаманна такій еволюції стратегія «навздогінного розвитку» на значний проміжок часу консервує елементи неповноцінності та другорядності перехідних суспільств.

«Широке» ж тлумачення – як загальноцивілізаційних зрушень із застосуванням сукупних зусиль для досягнення більш високих бажаних стандартів – відзначається надмірною абстрактністю. Як стверджує, зокрема, німецький вчений В. Цапф, «модернізація у широкому смислі – це пошук з невідомим результатом» [4, с. 18].

Наведені підходи й стали підставою для критичних висловів щодо концепту політичної модернізації в цілому, як такої, що не може бути застосованою у процесі суспільного розвитку. Саме у зв'язку з таким баченням політичної модернізації деякі вчені (зокрема, професор соціології Гельсінського університету Е. Аллард) вказують на те, що концепція модернізації може бути важливою лише як загальна основа досліджень розвитку постсоціалістичних країн, яка може навіть заважати дослідникам вивчати якісь конкретні інститути чи процеси (зокрема, інститут політичних партій) [5, с. 60, 64].

Названі аргументи спонукають дослідників до опрацювання ефективнішої й придатнішої для використання формули суспільної модернізації. У цьому руслі слухним видається уточнення російського вченого В. Шелохаєва щодо розуміння сутності модернізації «у вузькому контексті» – як дослідницького методу, підходу до вивчення модернізаційного процесу [6, с. 30], і його співвітчизника В. Журавльова – «у широкому контексті» – як «активного, дієвого пошуку найпридатнішої для даного соціуму моделі органічного розвитку на шляху від його традиційного

до сучасного стану, а також концентрації сил і засобів держави та суспільства, спрямованої на реалізацію цієї моделі в життя» [7, с. 6]. Єдине, що може насторожити в останній формулі, це «пошуки». Адже ж шукати, це не обов'язково – знайти! Отже, більш вдалим слід визнати тлумачення модернізації, надане українським дослідником М. Михальченком: «Ми ж схильні вважати модернізацією будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення в економічній, політичній сферах» [8, с. 33].

Утім, наведені визначення важко застосовувати у дослідницькій роботі, адже різні моделі політичної модернізації обов'язково мають включати й операційну складову. У такому сенсі більшу операційну значущість мають напрацювання Р. Інглехарта та В. Горбатенка. У баченні американського фахівця зазначеної проблематики Р. Інглехарта, наприклад, теорія модернізації з серцевиною у вигляді економічних процесів вважається «потужним засобом заглянути в майбутнє індустріального суспільства» [9, с. 143]. Український вчений В. Горбатенко при цьому зазначає, що «серед загальних характеристик (напрямів) процесу політичної модернізації важливе місце займає раціоналізація та забезпечення ефективності влади», а також «диференціація політичної структури, або інституалізація» [10, с. 18].

На нашу думку, саме під таким кутом зору і необхідно з'ясувати вплив модернізації на становлення та розвиток політичних інститутів у колишніх відсталих країнах.

Уточнення сутності сучасної політичної модернізації багато в чому залежить від з'ясування її витоків (небезпідставно І. Валлерстайн, наприклад, «основним недоліком» усіх концепцій модернізації вважає те, що вони «надто історичні» [11, с. 23]). Існує багато версій з приводу того, з якими подіями слід пов'язати перехід до сучасної економічної модернізації. Називають і «революцію цін» XVI ст., і епоху великих географічних відкриттів XV ст., і навіть масову епідемію бубонної чуми середини XIV ст., яка розхитала феодальне сільське господарство та клерикалізм. Але ж реальна економічна модернізація не могла розпочатися раніше кінця XVIII ст., часу відкриття парової машини Ватта та започаткування процесу інтенсивного розвитку ринкових відносин.

Саме в руслі економічної модернізації відбувались і політичні зміни часів антифеодальних революцій, які, на що слід особливо наголосити, безпосередньо стосуються модернізації політичних інститутів. Польський вчений П. Штомпка, зокрема, стверджує: «У політичній сфері модернізація знаменує перехід від авторитету вождя племені до системи виборчого права, представництва, політичних партій та демократичного правління» [12, с. 174]. До цього переліку слід додати й утвердження конституціоналізму, й декларування прав і свобод громадянина, й початки розподілу гілок влади тощо.

Зокрема, саме в ті часи суттєво розширилося виборче право та зросла політична активність громадян. Так, уже в перші роки Великої Французької революції право голосу отримали 4,3 млн з 26 млн французів, а відповідно до виборчого закону від 11 серпня 1792 р. активне виборче право отримала більшість чоловіків з 21 року (пасивне право – з 25 років). Тотожні процеси спостерігалися і в США. Велика Британія внаслідок низки проведених у XVIII ст. реформ (перша виборча реформа 1832 р., реформи 1867 р. і 1883–1884 рр.) також наблизилася до загального виборчого права.

Розширення політичної активності населення та вдосконалення виборчого права привели до організації політичних партій. Чи не найраніше процес партійного будівництва розпочався в Англії, де вже у 1670-ті рр. виникли зачатки партійних структур. Доволі бурхливо цей процес здійснювався у США, де динамічний «переселенський» капіталізм не лише не стримував, а й заохочував партійну кристалізацію. Значною своєрідністю відзначалося становлення партійного будівництва у Франції, де партії інтенсивно утворювалися та розвивалися у часи революційних потрясінь і були здебільшого «революційними клубами». У Німеччині партійна система формувалася також досить повільно, але у цьому випадку головними причинами були до об'єднання країни в 1871 р. – територіальна роздробленість, а після об'єднання – жорстка імператорська влада та екстенсивний «пруський» шлях розвитку країни.

Отже, політичною модернізацією має позначатися винятково процес вдосконалення політичних інститутів нового

та новітнього часів (що автоматично виключає з цього процесу античну та середньовічну «модернізацію»). Сьогодні ж процеси вдосконалення політичних інститутів мають позначатися терміном «сучасна політична модернізація», що дозволяє звузити хронологічні рамки досліджуваних питань та надати наведеному поняттю більшої операційної значущості.

Уточнення характеру сучасної політичної модернізації значною мірою залежить від з'ясування суті та особливостей концепту демократичного переходу («демократичного транзиту»), зокрема, міри його узгодженості з політичною модернізацією.

Виразно спостерігаються, зокрема, два основні підходи до тлумачення співвідношення концептів політичної модернізації та транзитології. Деякі дослідники розглядають перехід від авторитаризму до демократії як елемент та стадію процесу модернізації. К. фон Бейме, наприклад, який є професором Гейдельберзького університету (ФРН), саме в рамках теорії модернізації розглядає всі сучасні спроби демократизації політичного режиму (від 1917 р. і до сьогодні) [13, с. 156–159]. Його співвітчизник і знайий дослідник процесів модернізації В. Цапф, звужуючи предмет дослідження, тлумачить демократизацію «як частину «навздогінних» процесів модернізації в середовищі цілісного принципового відкритого продовження модернізації» [4, с. 28]. Натомість, деякі інші дослідники наполягають на необхідності розведення понять «модернізація» та «транзитології», а також явищ, що вони відбивають. Російський дослідник Л. Сморгунів, наприклад, при цьому апелює до того, що більшість «перехідних» країн не підпадає під категорію «традиційних країн з низьким рівнем індустріального розвитку, архаїчною соціальною структурою, неграмотністю населення тощо» [14, с. 185]. Але ж наведене вище тлумачення модернізації – як «будь-яке динамічне, свідомо регульоване і якісне поліпшення...» – нівелює смисл зазначеної логіки.

Спільним для політичної модернізації та демократизації є насамперед наголос на вдосконаленні політичних інститутів та сприйнятті прийнятих у найбільш розвинених країнах «правил гри». У цьому сенсі заслуговує на увагу й

хронологічна узгодженість обох суспільно-політичних явищ: поява політичної модернізації завдячує формуванню конституційності та парламентаризму в деяких країнах (як результату англійської революції середини XVII ст., американської та французької революцій кінця XVIII ст.), а вже декілька десятиліть по тому була започаткована й «перша хвиля» демократизації (яка припадає, за оцінкою С. Гантігтона, на 1820–1926 рр. та 1926–1942 рр. [15, с. 13]).

Узгодження в єдиному термінологічному вимірі концептів сучасної політичної модернізації та демократизації відзначається значною практичною значущістю.

Концепція модернізації, адаптована до умов сучасних перехідних суспільств, дозволяє краще усвідомити сутність «четвертої хвилі» демократичного транзиту. Вона, зокрема, надає можливість всебічного з'ясування сутності й спрямованості процесів демократизації (з основою у співвідношенні органічного та неорганічно-мобілізаційного типів розвитку перехідних суспільств). Разом з тим, модернізаційний імпульс демократичного транзиту почасти пояснює й певну непередбачуваність розвитку перехідних суспільств (зокрема, відповідно до концепцій побічних негативних ефектів суспільного розвитку Ф. Тенніса, інтернаціональної нерівності К. Мюллера та різних шляхів розвитку К. Оффре). З іншого боку, напрацювання теоретиків демократичного транзиту дозволяють конкретизувати й сутність сучасної політичної модернізації (насамперед, щодо мети, завдань, «стартових умов», етапів та особливостей досягнення рівня консолідованої демократії).

Висновки. Узгодження концепцій сучасної політичної модернізації та демократизації надає додаткові можливості для всебічного аналізу сучасних суспільств, першочергових, що знаходяться на стадії переходу від авторитаризму до демократії. Це, зокрема, стосується механізмів модернізації, з поєднанням інноваційних та мобілізаційних регуляторів.

1. Доган М. Сравнительная политическая социология / М. Доган, Д. Пеласси ; [пер. с англ. Т. И. Шумиловой]. – М. : Соц-полит. журн., 1994. – 272 с.

2. Айзенштадт Ш. Н. Конструктивные элементы великих революций: культура, социальная структура, история и человеческая деятельность / Шмуэль Н. Айзенштадт ; [пер. с англ. В. Л. Кальковой] // THESIS : теория и история экономических и социальных институтов и систем : альманах. – М., 1993. – Т. 1, № 2. – С. 190–212.
3. Мендрас М. Взгляд с Запада и российское восприятие: два понимания ситуации / Мари Мендрас ; [пер. с фр. А. Ковалева] // Конституционное право : восточноевропейское обозрение. – 2003. – № 4. – С. 191–196.
4. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития / В. Цапф // СОЦИС. – 1998. – 8. – С. 14–25.
5. Аллард Э. Сомнительные достоинства концепции модернизации / Эрик Аллард ; [пер. с англ. Н. В. Романовского] // СОЦИС. – 2002. – № 9. – С. 60–66.
6. Шелохаев В. В. Модернизация как теоретико-методологическая проблема / В. В. Шелохаев // Куда идет Россия?... Кризис институциональных систем : век, десятилетие, год. – М., 1999. – С. 29–36.
7. Журавлев В. В. Россия XX столетия: реформы или социальный эксперимент / В. В. Журавлев // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 5. – С. 3–24.
8. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М. І. Михальченко. – Дрогобич : Відродження, 2004. – 488 с.
9. Inglehart R. Modernization and Postmodernization : Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. – Princeton : New York : Princeton Univ. Press, 1997. – 453 p.
10. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : Монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1999. – 240 с.
11. Валлерстайн И. Модернизация, мир ее праху / Иммануил Валлерстайн // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 2. – С. 21–25.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка; [пер. с англ. А.С. Дмитриева]. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с. – (Программа «Высшее образование»).
13. Бейме К. фон. Теория трансформации – новая междисциплинарная отрасль знания? / Клаус фон Бейме ; [пер. с нем. И. А. Ледяя] // Государство и право. – 1994. – № 7. – С. 148–159.
14. Сморгунов Л. В. Современная сравнительная политология: учебник / Л. В. Сморгунов. – М. : РОССПЭН, 2002. – 472 с.
15. Huntington S. Democracy's Third Wave / S. Huntington // Journal of Democracy. – 1991. Spring. – P. 12–34.